

Ideja o »slavenskoj uzajamnosti« Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija¹

Prilog govori o hrvatskoj recepciji Kollárove varijante o »slavenskoj uzajamnosti«.

Problem i historiografija

Atmosfera razdoblja druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća, u kojem su se činjali i razvijali nacionalni pokreti kod slavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji, bila je natopljena slavenskom idejom. Slovak Ján Kollár oblikovao je jednu varijantu slavenske ideje koja je, s jedne strane, u svojoj širini bila prihvatljiva za pripadnike svih preporodnih pokreta kod slavenskih naroda; dapače Kollára je učinila kulturnom ličnosti tih pokreta. S druge su strane, neki elementi konkretnog Kollárova programa izražavali shvaćanja i težnje samo jednog dijela slovačkog nacionalnog pokreta i bili prihvatljivi samo nekima od nacionalnih slavenskih pokreta. Može se reći da su elementi Kollárova konkretnog programa bili najprihvatljiviji upravo hrvatskom nacionalnom preporodnom pokretu prve polovice 19. st., koji je u historiografiju ušao i pod nazivom »ilirskog« pokreta, i da su oni – prilagođeni specifičnim potrebama tadašnje etape procesa hrvatske nacionalne integracije – bili ugrađeni i u sustav nacionalne ideologije toga pokreta.

Pri unošenju Kollárovih koncepcija u hrvatsku sredinu najviše je posredovao upravo vođa hrvatskoga nacionalnog preporoda Ljudevit Gaj. Dapače, Gaj je, kao mlad student u Pešti, bio izravni svjedok, dijelom i inspirator Kollárova kreativnog čina kojim je on dotad rasplinutu i nejasnu ideju prvi put strukturirao i dao joj konačan oblik, a ukupnu svoju koncepciju, tu varijantu slavenske ideje, nazvao idejom o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti (na drugim jezicima kojima se Kollár služio to je na češkom »vzájemnost«, slovački »vzájomnosť«, a njemački »literarische Wechselseitigkeit«). Pa i prvi elementi ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti pojavili su se istodobno, 1830. godine, u Kollárovim i Gajevim tiskanim spisima.

U historiografiji se od prvih radova o temi Kollár i Hrvati² – tiskanih 1893. u povodu stote godišnjice Kollárova rođenja – vrlo postupno, napretkom istraživanja i razvojem me-

¹ Ovaj članak na njemačkom jeziku, pod naslovom Die Idee der »slawischen Wechselseitigkeit« von Ján Kollár und ihre kroatische Rezeption, napisan je za zbornik radova znanstvenog skupa »The Genesis of Nationalism in Central Europe – Ján Kollár and the Slavonic Idea«, održana u Bratislavi 1994. Zbog zastoja u tiskanju »Zbornika«, ovdje se objavljuje na hrvatskom uz manje izmjene.

² Milivoj Šrepel, *Jan Kollár i Hrvati*, u: »Vienac« (Zagreb) 1893, sv. 29-31; isti, *Jan Kollár i Hrvati*, u: *Jan Kollár (1793-1852)*, Beč 1893.

todologije povijesne znanosti, definirala uloga »slavenske ideje« i diferencirala specifična uloga Kollárova učenja u oblikovanju ideologije hrvatskoga narodnog preporoda.³ Sustvaccinne ideologije hrvatskoga narodnog preporoda i ranog hrvatskoga nacionalizma, te u sklopu toga pitanje recepcije Kollárove ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti i njegove klasifikacije slavenskih jezika i narodâ, zadnjih je godina predmet interesa i pisca ovih redaka.⁴

Srednjoeuropski nacionalizmi – rani nacionalizam Jána Kollára i hrvatskoga preporodnog pokreta

U srednjoj Europi su u 19. stoljeća tekli nacionalni integracijski procesi, odnosno procesi »oblikovanja« nacija, i s tim u vezi se srednjoeuropsko društvo, dotad politički segmentirano u države na načelima povijesnih i dinastičkih prava, počelo segmentirati na nacionalnom načelu. To je proces oblikovanja novih, nacionalnih država na području istočno od Rajne, koji se usprkos svojim plimama i osekama pokazao kao trajno prisutan u 19. i 20. stoljeća s jednim od svojih klimaksa, evo, već i nadomak 21. stoljeća.

Srednjoeuropske nacionalizme treba promatrati u njihovoj slojevitosti i njihovu razvoju. Nacionalizmi, srednjoeuropski kao i ostali, shvaćeni kao ukupnost nacionalne ideologije i na njoj zasnovanog djelovanja kroz nacionalne pokrete, izraz su dubljih, nacionalnih integracijskih procesa. S druge strane, oni su, afirmirajući vlastitu naciju, vremenom mijenjali ciljeve. U ranoj fazi (ovdje ostavljam po strani problem njihovih socijalnih nosilaca) oni su težili ostvarenju kulturnog identiteta svojih nacija, te su izražavali lojalnost postojećim državnim tvorevinama. Tek se u daljnjim etapama, u procesu politogeneze, oblikovalo shvaćanje prema kojem se nacija u potpunosti ostvaruje tek u vlastitoj samostalnoj naci-

³ Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780.-1848.*, Zagreb 1924, 133-152; Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest*, treći dio: *Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb 1913; isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb ²1920., ³1962., ⁴1975; isti, *O stogodišnjici ilirskog pokreta*, u: »Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti« 49 (Zagreb) 1935-36, 99-130; Franjo Fancev, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda*, Zagreb 1933; isti, *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, u: »Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti« 49, (Zagreb) 1935-36, 130-157; isti, *Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret*, u: »Hrvatsko kolo« 16, (Zagreb) 1935, 3-58.

Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973; Jaroslav Šidak i dr., *Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret*, Zagreb 1988; Josip Horvat, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1975.

Elinor Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New, York-London 1975; ista, *Ljudevit Gaj – panslavist i nacionalist*, u: »Radovi (Institut za hrvatsku povijest)« 3, (Zagreb) 1973, 111-122; Ina I. Leščilovskaja, *Illirizm. K istorii horvatskogo nacional'nogo vozroždenija*, Moskva 1968; Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914*, München 1980; Wolfgang Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 1981.

⁴ Nikša Stančić, *Ideologija pripremnog razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda*, u: »Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovanů od poloviny 18. století do buržoazní revoluce 1848-1849«, Praha 1985., 233-258; isti, *Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja« iz 1830. godine*, u: »Radovi« (Institut za hrvatsku povijest) 18, (Zagreb) 1985, 69-106; isti, *Gajeva »Još Horvatska ni propala« iz 1832-33.*, Zagreb 1989.; isti, »*Naš narod« Ljudevita Gaja iz 1835. godine*, u: »Radovi (Zavod za hrvatsku povijest)« 23, 1990, 53-80; isti, *Die kroatische Variante des mitteleuropäischen Modells der nationalen Ideologie. Modell der »Sprachnation« und die Gestaltung der Ideologie der Kroatischen nationalen Wiedergeburtbewegung 1830-35.*, u: »Österreichische Osthefte« 37, 1995, 2, 401-422.

onalnoj državi. Te su etape u oblikovanju nacionalne ideologije i procesu politogeneze tekle sosljedno, ali u zemljama u modernizacijskom smislu »perifernima« nisu bile sasvim »čiste«, već su se međusobno miješale.

Zbog toga se krajem 18. i u prvoj polovici 19. st. (a u ovom radu osvrćem se na problematiku toga razdoblja) može na srednjoeuropskom prostoru uočiti sosljedni tijek dviju etapa, ali istodobno i postojanje fenomena o kojima se može, ponešto pojednostavljeno, govoriti, u jednom slučaju, kao o prosvjetiteljskom patriotizmu ili ranom nacionalizmu, a u drugome, kao o romantičarskom, zreлом, razvijenom ili sl. nacionalizmu. Na razini ideologije može se zbog toga govoriti o dva ideološka sustava, pri čemu prvi nacionalnu pripadnost (i kad se radi o naciji politički podijeljenoj državnim ili upravnim granicama) može pomiriti s lojalnošću postojećim državama, dok drugi teži prema vlastitoj nacionalnoj državi, ujedinjenoj i u krajnjoj konzekvenci samostalnoj. U prvom slučaju radi se o ideologiji koja svoju naciju percipira kao kulturnu zajednicu. U drugom slučaju ideologija naciju percipira kao političku zajednicu, tj. kao naciju koja se u potpunosti ostvaruje tek u nacionalnoj državi, što pokazuje da je proces politogeneze kod te nacije dovršen.

Krajem 18. i na početku 19. stoljeća rani njemački nacionalizam kod politički rascjepkanih Nijemaca, jednako kao i kod nesamostalnih i politički podijeljenih slavenskih nacija (uključivši i Hrvate) u mnogonacionalnoj Habsburškoj Monarhiji, zastupao je ideju »kulturne nacije« koja je naciju mogla legitimirati prelazeći preko postojećih povijesnih političkih granica. U predožujskom razdoblju takvu su ideju zastupali prije svega nacionalni preporodni pokreti kod slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji, premda se i kod njih može uočiti kretanje prema prihvaćanju ideje o »političkoj naciji« (kod Hrvata nešto kasnije u različitim nijansama shvaćanja o hrvatskom »političkom narodu«).

Tako kada je 1837. godine Ján Kollár prvi put na njemačkom jeziku, dakle dostupno čitavoj obrazovanoj javnosti u Habsburškoj Monarhiji, obznanio shvaćanja *O kulturnoj uzajamnosti između različitih plemena i narječja slavenskog naroda* (*Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation* kako glasi naslov njegove brošure), tvrdio je: »Kulturna uzajamnost može postojati i tamo gdje jedna nacija nije pod vlašću samo jednog žezla, gdje je podijeljena između više država, kraljevstava, kneževina, gospoštija ili republika.« U skladu s tim poručivao je da treba osjećati i iskazivati »ljubav prema našem (slavenskom; N. S.) narodu i govoru; ali vjernost i poslušnost prema vladateljima, pa i ako su oni druge narodnosti.«⁵

»Ljubav prema našem narodu« i istodobno »vjernost i poslušnost prema vladatelju« izražavao je u Hrvatskoj 1832. godine, na početku »preporoda«, podjednako pripadnik mlade generacije Ivan Derkos kada je govorio o hrvatskom »trostrukom patriotizmu« (lojalnosti prema Austriji i prema ugarskoj kruni, te ljubavi prema Hrvatskom kraljevstvu i njegovu jeziku),⁶ kao i grof Janko Drašković, predstavnik hrvatske aristokracije u nacionalnom po-

⁵ Johann Kollár, *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*, Pesth 1837, 8, 9.: »Die literarische Wechselseitigkeit kann auch da sein und bestehen, wo eine Nation unter mehreren Sceptern steht, in mehrere Staaten, Königreiche, Fürstenthümer, Herrschaften oder Republiken getheilt ist.« Odnosno: »Darum Liebe unserer (slawischen; N. S.) Nation und Sprache; aber Treue und Gehorsam den Regenten, sie mögen auch von einer andern Nation sein.«

⁶ Joannes Derkoosz, *Genius patriae super dormientibus suis filiis, seu folium patrioticum, pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae in excitandum, excolendae linguae patriae studium, Zagrabiae* 1832.

kretu.⁷ Međutim, već su kod grofa Draškovića bili prisutni elementi shvaćanja o Hrvatskoj kao hrvatskoj nacionalnoj državi, a oni će u preporodnom pokretu postati izrazitiji od 40-ih godina 19. stoljeća.⁸

Na razini društvene svijesti, odnosno ideologije kao racionaliziranog vida društvene svijesti, procese nacionalne integracije izražavale su, provodile i podupirale različite nacionalne ideologije. Međutim, nacionalni pokreti ni u srednjoj Europi kao cjelini niti kod pojedinih nacija nisu ideološki bili jedinstveni. Naime, različite socijalne skupine zastupale su i različite varijante nacionalne ideologije. Višeslojna struktura nacionalnih ideologija sastojala se od elemenata od kojih su neki bili zajednički ideologijama nacionalnih pokreta kod svih srednjoeuropskih naroda, drugi su bili karakteristični za slavenske narode u Habsburškoj Monarhiji, dok su neki postojali samo u varijantama nacionalnih ideologija kod pojedinih naroda. Pritom se na nacionalnu ideologiju ne može gledati kao na mehanički zbroj elemenata koji su u ideologiju ušli iz vlastite nacionalne tradicije ili pod vanjskim utjecajima, već kao na čvrsto strukturiranu cjelinu koja se sastoji od dijelova međusobno povezanih i međuovisnih u skladu s potrebama procesa nacionalne integracije. Kada je, pak, riječ o elementima neke ideologije preuzetima »izvana« (a u ovom radu riječ je o elementima Kollárove ideologije u ideologiji hrvatskoga preporodnog pokreta), tada se ne može govoriti o mehaničkom vanjskom »utjecaju«, već o recepciji, tj. o modelu ili pojedinim elementima koji su doduše preuzeti iz drugih ideoloških sustava, ali su prilagođeni vlastitim potrebama i uključeni u vlastiti ideološki sustav.

Modeli nacionalne ideologije – jezični model i »municipalna prava« u hrvatskom preporodnom pokretu

Nacionalne ideologije u 19. stoljeću strukturirala su dva bitna elementa: shvaćanja o jeziku kao bitnom obilježju nacije i (kod nacija koje su se na njega mogle pozivati) povijesno državno pravo. U ideologijama u kojima su bile prisutne obje sastavnice one su u različitim etapama razvoja nacionalne ideologije imale u njezinoj strukturi različito mjesto i različito značenje, ovisno o shvaćanju bitnog obilježja nacionalnog identiteta. U prvoj polovici 19. stoljeća postojala su u osnovi dva temeljna shvaćanja nacionalnog identiteta, koji su zatim određivali strukturu nacionalnih ideologija: jedno koje naciju temelji na jeziku i drugo koje je zasniva na državnoj zasebnosti. U ideologijama ranog srednjoeuropskog nacionalizma koji je afirmirao naciju kao, prije svega, kulturni identitet, strukturirajući je element bilo shvaćanje prema kojem vlastiti nacionalni identitet ima samo ona velika ljudska skupina koja raspolaze vlastitim nacionalnim jezikom. U nekim ideologijama koje su već zastupale ideju o vlastitoj samostalnoj nacionalnoj državi postojalo je shvaćanje prema kojem su svi

⁷ (Janko Drašković), *Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim y buduchjem zakonotvorzem kraljevinah nasih za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem*, Karlovac 1832. Usp. izdanje na njemačkom: *Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputierten der Königreiche Kroatien und Slavonien*, Leipzig 1834.

⁸ Usp., npr., Ljudevit Vukotinović, *Ilirisam i kroatizam*, u: »Kolo« I, (Zagreb) 1842, 109-115. V., također: Arnold Suppan, *Zeitgeist und Umfeld nationalrevolutionärer Ideologien. Zur Typologie des Illyrisms*, in: »Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert« (ur. C. Choljolečev, K. Mack, A. Suppan), München 1992, 31-46.

pripadnici države članovi one nacije koja je nositelj suvereniteta nacionalne države. To je tendencija koju je jedan povjesničar izrazio sintagmom »Cuius regio eius natio«. ⁹ Specifičan je slučaj kod nacija koje su raspolagale vlastitim povijesnim državnim pravom. Kod njih je državno pravo u etapi ranog nacionalizma bilo argument u borbi nacionalnog pokreta za teritorijalno ujedinjenje i za veći stupanj političke autonomije. U etapi razvijenog nacionalizma, u pokretima kod tih nacija, na državnom je pravu zasnovan zahtjev za uspostavljanjem samostalne nacionalne države, ali su oni mogli istodobno i u s različitim dosljednošću zastupati ideju o državnom pravu kao osnovici nacije i shvaćanje prema kojem svi stanovnici teritorija preko kojeg se ono proteže pripadaju istoj naciji. Zbog toga se u nacionalnim pokretima kod takvih nacija može govoriti o dva modela nacionalnih ideologija: jezičnom modelu i državopravnom modelu nacionalne ideologije.

U predožujskom razdoblju, jezični je model nacionalne ideologije dijelom prihvaćao nacionalni pokret kod politički pocijepanih Nijemaca, ali je kod njih bilo prisutno i shvaćanje o povijesnom Njemačko-rimskom carstvu kao njemačkoj nacionalnoj državi. Jezični model nacionalne ideologije zastupali su prije svega nacionalni pokreti kod nesamostalnih i politički podijeljenih slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Hrvati (za razliku od ostalih slavenskih nacija u Habsburškoj Monarhiji) imali su vlastiti realni i virtualni politički teritorij koji je u sklopu zemalja ugarske krune imao zasebni državopravni položaj zasnovan na hrvatskim »municipalnim pravima«. Međutim, nosioci hrvatskog preporodnog pokreta (za razliku od mađarskog pokreta) najvećim dijelom nisu zastupali državopravni model nacionalne ideologije, dakle niti shvaćanje prema kojem bi svi stanovnici na teritoriju preko kojeg se proteže hrvatsko državno pravo bili Hrvati. Hrvatski preporodni pokret oslanjao se na staleška »municipalna prava« (kao što se dijelom i češki pokret oslanjao na povijesnu samostalnost češkoga kraljevstva izgubljenu u 17. stoljeća) ¹⁰ kao argument u borbi za obnovu zemljišne cjelokupnosti Hrvatske i za postizanja većeg stupnja njezine političke autonomije.

Kollárova slavenska »uzajamnost« – varijanta slavenske ideje kod slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji

Jezični model nacionalne ideje konkretizirao se na jednoj ideološkoj razini kao slavenska ideja, točnije kao kulturno sveslavenstvo. Takva slavenska ideja bila je opći okvir nacionalnih ideologija u nacionalnim pokretima kod slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Kulturno sveslavenstvo dobilo je takvu funkciju zbog položaja slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj su stjecajem povijesnih slučajnosti prevlast imale neslavenske nacije – Nijemci i Mađari. U takvim prilikama su vodeći slojevi kod slavenskih nacija nastojali svoju društvenu i nacionalnu afirmaciju postići preko zajedničkog slavenskog identiteta. Takva slavenska ideja, tj. kao bitni sastojak nacionalnih ideologija, bila je prije pojava srednjoeuropski fenomen, odnosno pojava karakteristična prije svega za Habsburšku Monarhiju.

⁹ Arnold Suppan, *Kroatien zwischen multiethnischen Königreichen und nationalistischer Republik*, u: »Österreichische Osthefte« 37, 1995., 2, 255.

¹⁰ Usp., Jiří Kořalka, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815-1914*, Wien-München 1991.

Jedna od varijanta slavenske ideje bila je ideja o kulturnoj »uzajamnosti« Jána Kollára, koji je knjižicu iz 1837. godine započeo riječima: »Kulturna uzajamnost jedan je od najljepših i najznamenitijih cvjetova koji je u novije vrijeme izniknuo i narastao na tlu slavenskog naroda s njegovim brojnim plemenima ... Prvi put nakon više vjekova gledaju raspršena slavenska plemena ponovno na sebe kao jedan, veliki narod i na svoja različita narječja kao na jedan jezik, u njima se probudio nacionalni osjećaj i čeznu za užom međusobnom povezanosti ... Slavenski narod teži ponovno natrag prema svom prvobitnom jedinstvu kao cvijet i plod razrasle biljke prema svojoj klici i sjemenu.«¹¹

To je predodžba o izgubljenom slavenskom jedinstvu i vizija obnovljenog jedinstva na višoj razini, prije svega međusobnim približavanjem slavenskih »plemena« na kulturnom području, napose u jeziku i (latiničkoj odnosno ćiriličkoj) grafiji.

Kollárova varijanta slavenske ideje bila je u hrvatskom preporodnom pokretu prisutna od samog njegova početka. Vodećoj preporodnoj skupini posredovao ju je Ljudevit Gaj koji je kao student prava Kollára upoznao u Pešti 1829. godine, a nedugo zatim postao vođa hrvatskoga preporodnog pokreta. Krug mladih ljudi u Hrvatskoj oko Gaja otkrio je u Kollárovu nauku, napose u njegovoj pjesmi *Slavi dcera*, bližeći svijet slavenskog univerzuma, a pripadnost tom univerzumu omogućavala je i malom hrvatskom »plemenu« sa ruba velikog carstva da uđe u središte suvremenih zbivanja.

Kollárova jezično-nacionalna klasifikacija i njezina hrvatska recepcija

Općenita slavenska ideja dobila je konkretan oblik u različitim klasifikacijama slavenskih jezika i naroda. Krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća nastajale su u mladoj slavističkoj znanosti klasifikacije slavenskih jezika koje su, s obzirom na jezični model nacionalne ideologije, istodobno bile i klasifikacije slavenskih naroda. Time su predodžbe tadašnje filologije o jezičnim cjelinama i njihovu opsegu u sklopu jezičnog modela nacionalne ideologije postale ključnim elementom nacionalnih ideologija.

To je ideološka ravan preko koje su se iskazivali stvarni nacionalni integracijski procesi ili integracijske intencije pojedinih društvenih slojeva i vodećih skupina slavenskih nacionalnih pokreta. Kulturno sveslavenstvo proizlazilo je ustvari iz potreba svakog pojedinačnog slavenskog naroda u Habsburškoj Monarhiji, pa tako i hrvatskoga, da se afirmira prema vladajućoj njemačkoj i mađarskoj naciji. Zbog toga su jezično-nacionalne klasifikacije bile izravno u funkciji međusobnog diferenciranja i autoidentifikacije pojedinačnih slavenskih nacija.

Za oblikovanje hrvatske preporodne nacionalne ideologije važne su dvije klasifikacije »stranog« podrijetla. Klasifikacija Slovenca Jerneja Kopitara, Slovaka Pavela Josefa Šafárika i Srbina Vuka Stefanovića Karadžića bila je vodećoj skupini (»Vorkämpfer« u Hro-

¹¹ Kollár, *Ueber die literarische Wechselseitigkeit*, 3, 4: »Eine der schönsten und merkwürdigsten Blumen, die in den neueren Zeiten auf dem Boden des vielstämmigen Slawen-Volkes aufsprossete und sich entwickelte, ist die sogenannte literarische Wechselseitigkeit ... Zum erstmale wieder nach vielen Jahrhunderten betrachten sich die zerstreuten slawischen Stämme als Ein grosses Volk, und ihre verschiedenen Mundarten, als Eine Sprache, erwachen zum Nationalgefühl, und sehnen sich nach einem engeren Aneinanderschliessen ... Die Slawische Nation strebt wieder in ihre ursprüngliche Einheit zurück, wie die zur Blume und Frucht entwickelte Pflanze zu ihrem Keim und Kern.«

chovu smislu)¹² hrvatskoga preporodnog pokreta neprihvatljiva, jer njezini autori nisu priznavali da postoji hrvatska nacija, a područje na kojem je tekao hrvatski nacionalni integracijski proces dijelili su između dviju nacija, slovenske i srpske.¹³ Takva klasifikacija bila je, naravno, neuporabiva kao element hrvatske nacionalne ideologije.

Kollár je u sklopu ideje o slavenskoj uzajamnosti postavio zahtjev da se brojne slavenske »grančice« objedine u samo četiri književna jezika i četiri »plemena«, od kojih bi jedno bilo južnoslavensko. Do te je ideje Kollár došao 1830. godine, u vrijeme kada je Gaj krajem 1829. došao u Peštu, kada se upoznao s Kollárom i s njim uspostavio bliske veze. Kollárovu koncepciju Gaj je upoznao prije nego što je 1830. prvi put objelodanjena u jednoj opširnoj bilješki u knjizi o slavenskim imenima i starinama *Rozpravy o gmenách, počátkách i starožitnostech narodu slawského a geho kmenů*.¹⁴

Po svemu se čini da je Kollár tu bilješku umetnuo u svoju knjigu sasvim drugačijeg karaktera u zadnji čas i da njezin sadržaj ima Gajev, tj. hrvatski poticaj. Kollár se kasnije sjećao intenzivnih druženja i rasprava s mladim Gajem u to vrijeme, a Gaj je u nacrtu autobiografije¹⁵ ustvrdio da je Kollár ideju o slavenskoj uzajamnosti stvorio potaknut njegovim kazivanjem legende o tvrdim gradovima iznad rodne Krapine. Prema toj legendi – o kojoj je Gaj još kao srednjoškolac pisao u prvom tiskanom spisu *Die Schlösser bei Krapina*¹⁶ – to su bili gradovi braće Čeha, Lehá i Mehá koji su se odatle razišli i stvorili češku, poljsku i rusku državu. S obzirom na shvaćanja dijela tadašnje historiografije, koja je prihvaćao i Gaj, o autohtonosti južnih Slavena na Balkanu i o njihovu podrijetlu od Ilira staroga vijeka, ta je legenda ustvari sadržavala predodžbu o četiri slavenska »plemena«: Česima, Poljacima, Rusima i »Ilirima«.

Kollár je u to vrijeme, sa svoje 43 godine života, bio u naponu stvaralačke snage. On je očigledno već naslućivao svoju cjelovitu koncepciju i moguće je da mu je legenda o slavenskoj braći u zanosnoj interpretaciji mladog 21-godišnjeg Gaja dala onaj stvaralački impuls, poznat svakom tvorcu neke nove paradigme, potreban za kristalizaciju slobodno lebdećih činjenica koje novi smisao dobivaju tek povezane u novoj strukturi. Kollár, dakle, nije tek na poticaj legende koju je čuo od Gaja došao na ideju o slavenskoj uzajamnosti – kako bi se dalo zaključiti iz Gajeve izjave i što su prihvatili neki autori¹⁷ – već je Gaja susreo u sretnom trenutku kad je bio zreo za stvaranje nove paradigme i kad je legenda o slavenskoj braći mogla dati poticaj za njezinu kristalizaciju.

Kollár je u spomenutoj bilješki u knjizi *Rozpravy...* iznio misao o potrebi kulturnog približavanja slavenskih »plemena«, što je tada označio češkim izrazom »wzámjnost«, nje-mački »Gegenseitigkeit«. Slavenska »uzajamnost« ostvarivala bi se ujednačavanjem grafija i približavanjem jezika, što bi olakšalo međusobno upoznavanje na kulturnom polju i kulturno ujedinjenje Slavena. Tome bi pridonijelo i objedinjavanje razdrobljenog slaven-

¹² Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas*, Praha 1968.

¹³ Stančić, *Gajeva klasifikacija*, 80-96; isti, *Gajeva »Još Horvatska ni propala«*, 109-145.

¹⁴ Ján Kollár, *Rozpravy o gmenách, počátkách i starožitnostech narodu slawského a geho kmenů*, Budim 1830, 345.

¹⁵ Ljudevit Gaj, *Vjekopisni moj nacrtak*, u: Velimir Gaj, *Knjižnica Gajeva*, Zagreb 1875, str. XXIX.

¹⁶ Ljudevit Gaj, *Die Schlösser bey Krapina*, Karlstadt 1826.

¹⁷ Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj*, 52; Horvat, *Ljudevit Gaj*, 52.

skog »jezika« u manji broj književnih »narječja«. Pritom je iznio predodžbu – analognu (premda ne i identičnu) onoj iz legende koju je čuo od Gaja – o slavenskom »narodu« podijeljenom u četiri »glavna plemena« (»hlavnješi kmeny«) i »narječja« (»náreči«).¹⁸

Gaj je istodobno u Pešti 1830. godine dovršio rad na svom prijedlogu jedinstvene hrvatske grafije, o kojoj je također s Kollárom živo raspravljao i koju je izradio u skladu s idejom o slavenskoj uzajamnosti. Njegova dvojezično, njemački i hrvatski tiskana knjižica, pod naslovom *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja – Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographie*, dobila je imprimatur od cenzora, inače Hrvata, Antuna Nagya u Budimu 22. srpnja 1830. godine.¹⁹ Dakle, njezin je rukopis nastao u prvoj polovici 1830, a iste je godine u Budimu i izašla iz tiska.²⁰ Prema tome, Kollárova bilješka i Gajeva *Kratka osnova... – Entwurf...* nastajali su istodobno, a i u javnosti su se pojavile u isto vrijeme. Sadržaj Gajeve brošure pokazuje koliko su se on i Kollár međusobno oplodivali. Može se, dapače, reći da su se bitni elementi ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti prvi put pojavili u javnosti istodobno u Kollárovoj knjizi *Rozpravy...* i u Gajevoj brošuri *Kratka osnova... – Entwurf...*

Gaj je u toj brošuri rabio pojam »vseslavenstvo« – »Panslavismus« i »slovstveno slavenstvo« – »literärischer Slaventum«, a objasnio ga je u smislu Kollárove kulturne uzajamnosti kao »goruču želju da vsa narečja velikoga našega naroda, kuliko moguće je, jedno k' drugomu približiju se« (»der innigste Wunsch, dass sämmtliche slavische Brüder in lingvistisch-literärischer Hinsicht nach Möglichkeit zur Einheit schreiten mögen«). U njoj je odbacio međusobno različite postojeće hrvatske pokrajinske grafije i iznio prijedlog o jedinstvenoj hrvatskoj grafiji. Zasnivao ga je na monografemskom načelu, pri čemu je za označavanje palatala (za koja ne postoje latinička slova), rabio latinička slova s dijakritičkim znacima kojima je označavao umekšanje. Time se doduše oslanjao na dio starije hrvatske tradicije, ali je svoj prijedlog obrazložio u duhu slavenske uzajamnosti: »Gore zpo­menute skupslave ... potrebuju vre dugo vremena Lehi, Čehi i ž' njimi Moravci i Slovaci.« (»Der obererwähnten Mitbuchstaben ... bedienen sich bereits die Polen, Böhmen und mit ihnen die Mährer und Slovaken.«) Prednosti nove i jedinstvene hrvatske grafije obrazložio je: »Kuliku hasen nam ovo pravopisanje gledeč na narod naš slavenski donesti hoće, pre­ceniti se vredno nemore; ar kdo dostojno preštima korist, koja nam iz slovstvenoga pribli­žavanja k' izobraženejšem i zvučenejšem Slavencom diačk(oga) pisma, vsevdilj zvirala bude?« (»Der Vortheil, der uns mit Rücksicht auf unsere slavische Nation durch diese Orthographie zu Theil werden wird, ist unschätzbar; denn wer berechnet wohl den Gewinn welcher uns aus der Literären Annäherung an die gebildeten Slaven lateinischer Schrift zu­fliessen wird?«)²¹

¹⁸ Kollár, *Rozpravy*, n. mj.

¹⁹ Usp., Stančić, *Gajeva klasifikacija*, 72.

²⁰ L(judevit), G(aj), *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja – Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographie*, Budim 1830.

²¹ Gaj, *Kratka osnova – Entwurf*, 20-23. – Iz tehničkih razloga Gajev hrvatski tekst ovdje je prenesen u današnjoj verziji »gajice«. U *Kratkoj osnovi...* Gaj je sve palatale dosljedno označavao temeljnim slovom sa dijakritičkim znakom – dvostrukom kvačicom. Tako je uveo znakove č, ž, š, a glasove koje danas bilježimo sa dž, d, lj, nj također je bilježio kao d, g, l, n sa jednakom dvostrukom kvačicom odozgo. Nije razlikovao glasove koje danas označavamo znakovima č, ć, te je rabio jedinstveni znak č.

Gaj je istodobno izrazio želju da njegov prijedlog grafije prihvate ne samo Hrvati već i Slovenci, tj. svi južni Slaveni koji pišu latinicom (što se kasnije i desilo), a krajnji cilj takvih nastojanja bilo je objedinjavanje svih Slavena u samo četiri književna jezika odnosno »glavna narječja« (»Hauptdialekte«): »Samo takvim načinom smemo se nadeati, da nekda ves veliki slavenski jezik iz vseh svojeh različnosti vu četvera glavna narječja skupstegnul se bude, kojeh slovstva na jake stupe izobraženosti i zvunčenosti duha, ter slovstvene složnosti vupertu, občinsko vseh Slavencev blago budeju.« (»Nur so, können wir erst mit froher Zuversicht erwarten, dass die ganze grosse slavische Sprache aus allen Varietäten in vier Hauptdialekte zusammenschmelzen wird, deren Literaturen auf die festen Pfeiler der Geistesbildung, und literären Eintracht gestützt, ein Gemeingut aller Slaven sein werden.«)²²

Uočljivo je da je Gaj tada izbjegao imenovati »četiri glavna narječja« (»vier Hauptdialekte«) »slavenskoga jezika« (»slavische Sprache«). Očito se Gaj i Kollár u prvim raspravama o tome nisu mogli sasvim složiti, ali je mladi Gaj želio izbjeći polemiku s čovjekom u čijim je idejama našao toliko poticaja za usmjeravanje vlastitog djelovanja. Naime, Kollár je u bilješci 1830. godine kao »glavna plemena« slavenskog »naroda« vidio samo Ruse, Poljake, Čehe i Srbe.²³ Takvo shvaćanje iznio je i u pjesničkom vidu, u drugom izdanju spjeva *Slávy dcera*, izdanju koje je taj spjev tek učinilo slavnim među pripadnicima preporodnih pokreta kod slavenskih naroda. U njemu je spomenuo i mladog Gaja (»Gaj Chorwat«), uvrstivši ga tako u slavenski panteon. Tada je, primjerice, u II. pjevanju, poziv na slogu uputio Rusima, Srbima, Česima i Poljacima (»Rusi, Srbi, Češi, Poláci«).²⁴

Kollár, dakle, u svojoj klasifikaciji nije iznio ideju nadnacionalnog čehoslovakizma ili jugoslavizma odnosno »ilirizma«. On je univerzalizirao i transponirao na razinu čitavoga slavenstva ideju slovačkih protestantskih intelektualaca koji su vjerovali da se Slovaci mogu u Ugarskoj očuvati kao Slaveni samo ako se izjasne kao dio češkog »glavnog plemena«. Pritom bi Slovaci zajedno s Česima i Moravcima trebali tvoriti jedno od četiri »glavna plemena« pod češkim imenom, a Hrvati s ostalim južnim Slavenima (Slovincima, Srbima i Bugarima) također jedno »glavno pleme« pod srpskim imenom.

Može se, dakle, reći da Kollár nije poricao etničku i jezičnu individualnost Slovaka i Hrvata (premda je očigledno pod Hrvatima razumijevao žitelje kajkavske Hrvatske), ali ih je smatrao »podplemenom« češkog odnosno srpskog »glavnog plemena«, a njihove jezike »podnarječjima«, tražeći da Slovaci i Hrvati prihvate češki odnosno srpski književni jezik obogaćujući ga elementima vlastitog »podnarječja«.

Predodžba o četverodijelnoj strukturi slavenskog »naroda« i o južnoslavenskoj etničkoj i jezičnoj cjelini izgledala je pripadnicima vodeće skupine u hrvatskom preporodnom pokretu korisna, jer je ona poništavala klasifikaciju slavenskih autoriteta Kopitara i Šafárika te Vuka Karadžića koja je Hrvate dijelila između Slovenaca i Srba. Međutim, oni nisu mogli prihvatiti srpsko ime za južnoslavensku skupinu. Zbog toga su u skladu s hrvatskom kulturnom tradicijom (oblikujući ustvari tradiciju izborom podataka iz hrvatske kulturne prošlosti) tu cjelinu nazvali ilirskim imenom, što im je omogućilo da Kollárovu jezično-nacionalnu klasifikaciju uključe u vlastitu ideologiju.

Od tada je Kollárova predodžba o četverodijelnoj strukturi slavenskog »naroda« postala sastavni dio ideologije hrvatskog preporodnog pokreta, jednako kao i zahtjev za približa-

²² N. dj., 22, 23.

²³ Kollár, *Rozpravy*, n. mj.

²⁴ Jan Kollár, *Slávy dcera*, Pešta 1832 (knjiga nije paginirana).

vanjem slavenskih i napose južnoslavenskih »plemena«. Međutim, pripadnici vodeće preporodne skupine nisu je prihvatili u njezinu prvobitnom obliku, već su je preoblikovali kako bi odgovarala potrebama procesa hrvatske nacionalne integracije. Tako je ona južnoslavenska skupinu dobila neutralno, ilirsko ime i drugačiju unutrašnju strukturu, jer hrvatski »Iliri« težeci kulturnom, prije svega jezičnom jedinstvu, na južne Slavene nisu gledali kao na unitarnu cjelinu već su priznavali povijesno oblikovani identitet Hrvata, Slovenaca, Srba i Bugara.

Prvu potpunu formulaciju ideje o slavenskoj uzajamnosti Kollár je iznio je 1836. godine u časopisu »Hronka« na češkom jeziku, u opširnijem članku pod naslovom *O literarnég wzajemnosti mezi kmeny a narečjmi slawskýmí*.²⁵ Vodeća skupina hrvatskog preporodnog pokreta okupljena oko Gaja smatrala je to Kollárovo djelo toliko važnim, da ga je već u srpnju iste, 1836. godine, tiskala u hrvatskom prijevodu u Zagrebu, u glasilu preporodnog pokreta »Danica ilirska«.²⁶ Međutim, u prijevodu su izmijenjena sva mjesta na kojima je Kollár upotrijebio srpsko ime kao zajedničko za sve južne Slavene i njihovo »narječje«. U skladu sa shvaćanjima »iliraca«, na svim je tim mjestima umjesto srpskog stavljeno ilirsko ime.

Kollár je dijelom uvažio prigovore koji su mu dolazili iz redova slovačkog i hrvatskog preporodnog pokreta, te je, primjerice, u prvom njemačkom izdanju djela *Ueber die literarische Wechselseitigkeit* iz 1837. godine na početku kao četiri najizgrađenija »dijalekta« (»die vier jetzt lebenden gebildeteren Dialekte«) nabrojio ruski, »ilirski«, poljski i »češko-slovački« (»den russischen, illyrischen, polnischen und böhmischslowakischen«)²⁷ (s varijantom »böhmisch-slowakischen« u leipciškom izdanju iz 1844, kako upozorava priređivač prijevoda na slovački).²⁸ Međutim, već na slijedećoj stranici, protiveći se kulturnom zatvaranju i samih »glavnih plemena« slavenskog »naroda« ističući da se njihovi učeni i rodoljubivi pripadnici ne smiju ograničiti samo na poznavanje svoga jezika, Kollár ne govori o »Ilirima« i »Čehoslovacima«, već uz Ruse i Poljake spominje Srbe i Čehe.²⁹ Na jednak je način nastavio do kraja, jedino je na više mjesta umjesto srpskog upotrijebio ilirsko ime za jezik,³⁰ ali je izrazom »Srbini ili Iliri« (»der Serbe oder Illyrier«)³¹ pokazao da ilirsko i srpsko ime rabi kao sinonime.

Kollárova varijanta slavenske ideje u obliku ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti i njegova varijanta klasifikacije slavenskih jezika i naroda s njezinom četveročlanom strukturom proizišla je, dakle iz slovačkih prilika i izražavala je shvaćanje jednog kruga pripadnika slovačkog nacionalnog preporoda prve polovice 19. stoljeća. Njegova općenita ideja o slavenskoj uzajamnosti bila je zbog širine prihvatljiva za sve nacionalne preporodne pokrete kod slavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji, ali njegova klasifikacija slavenskih jezika i naroda nije bila prihvatljiva ni čitavom slovačkom preporodnom pokretu. Dapače,

²⁵ Jan Kollár, *O literarnég wzajemnosti mezi kmeny a narečjmi slawskýmí*, Hronka 1, Heft 2, (B. Bistrica) 1836, 39-55.

²⁶ *O slovstvenoj uzajemnosti medju kolěni i narějji slavenskimi od Ivana Kolara*, u: »Danica ilirska« 2, (Zagreb) 1836, 29, 9 (16!) VII; 30, 23 VII; 31, 30 VII.

²⁷ Kollár, *Ueber die literarische Wechselseitigkeit*, 11.

²⁸ Ján Kollár, *O literárnej vzájomnosti* (prir. Karol Rosenbaum), Bratislava 1954, 192, 193.

²⁹ Kollár, *Ueber die literarische Wechselseitigkeit*, 12: »In unserer Zeit ist es nicht genug nur ein guter Russe, ein eifriger Pole, ein vollkommener Serbe, hochgelehrter Böhme zu sein, nur und ausschliesslich russisch, polnisch, böhmisch, wie immer gut, zu sprechen.«

³⁰ N. dj., S. 96, 124.

³¹ N. dj., 130/131.

prevalu je konačno odnijelo shvaćanje kruga L'udovita Štura o slovačkoj jezičnoj i nacionalnoj individualnosti. Hrvatskim »ilircima« ona je zbog specifičnih hrvatskih prilika tadašnje etape u procesu hrvatske nacionalne integracije bila prihvatljiva, ali tek uz modifikacije. Tako su elementi Kollárova shvaćanja bili uključeni u drugi ideološki sustav, sustav hrvatske nacionalne ideologije razdoblja »preporoda«, u kojem su imali funkciju dijelom istu, a dijelom različitu od one prvobitne koju im je pridavao Kollár.

Slavenska i »ilirska«, tj. južnoslavenska ideja hrvatskoga preporodnog pokreta imala je prema vani cilj: nasuprot neslavenskim Nijemcima i Mađarima afirmirati hrvatski identitet kao dio zajedničkog slavenskog identiteta i poništiti učinak onih nacionalnih ideologija koje su hrvatski nacionalni integracijski prostor dijelile između Slovenaca i Srba. Prema unutra ona je imala zadatak neutralizirati hrvatske pokrajinske partikularizme i poduprijeti hrvatske interese u »istočnom pitanju«, prije svega u Bosni i Hercegovini. Kollárova ideja o slavenskoj kulturnoj »uzajamnosti« i njegova klasifikacija slavenskih jezika i naroda, u izmijenjenom obliku u kakvom je bila uključena u preporodnu hrvatsku nacionalnu ideologiju, potpomagala je ostvarivanje ciljeva te etape u procesu hrvatske nacionalne integracije.

Dok je L'udovitu Šturu u 40-im godinama 19. stoljeća uspjelo ostvariti sasvim jasno i potpuno odvajanje slovačkog od češkog jezika, hrvatski preporodni pokret je i dalje nastojao oko kulturnog i jezičnog jedinstva južnih Slavena, napose Hrvata i Srba. Ipak su se tijekom 40-ih godina u hrvatskom preporodnom pokretu – u raspravama o slovačkoj jezičnoj i nacionalnoj individualizaciji³² i u pojedinačnim shvaćanjima o Hrvatskoj kao hrvatskoj nacionalnoj državi – pokazivale tendencije prema daljnjoj hrvatskoj nacionalnoj i političkoj individualizaciji. Međutim, uzevši u cijelosti, proces dosljednije diferencijacije hrvatske nacije prema ostalim slavenskim nacijama, napose prema srpskoj naciji i dosljednijeg oblikovanja hrvatske nacije kao »političke nacije« uslijedio je po završetku »ilirske« etape hrvatskoga nacionalnog pokreta.

³² Bogoslav Šulek, *Narodnost Slovakah*, u: »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska« 11, (Zagreb) 1845, 27, 5. VII.; 28, 12. VII.; A. Tkalčević, *Kratak opis duga putovanja*, u: »Danica h.«, sl. i d. 13, 1847, 37, 11. X.; L'udeviti Štur, *Dopis iz Požuna*, u: »Danica h.«, sl. i d. 13, 1847, 47, 20. XI.; A. Tkalčević, *Odgovor gospodinu L'udevitu Šturu*, u: »Danica h.«, sl. i d. 13, 1847, 51, 18. XII.; 52, 25. XII.; Maks. Pleševički, *O L'udevitu Šturu i slozi. Několiko řečih sa strane g. A. Tkalčevića*, u: »Danica h.«, sl. i d. 14, 1848, 10, 4. III. – 12, 18. III.

Zusammenfassung

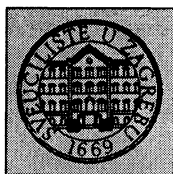
Ján Kollárs Idee von der »slawischen Wechselseitigkeit« und ihre kroatische Rezeption

Kollárs Variante der slawischen Idee und seine Variante der Klassifikation der slawischen Sprachen und Völker ist aus den slowakischen Verhältnissen hervorgegangen und brachte die Auffassung eines Anhängerkreises der slowakischen nationalen Wiedergeburt der ersten Hälfte des 19. Jhs. zum Ausdruck. Seine allgemeine Idee von der slawischen kulturellen »Wechselseitigkeit« war wegen ihrer Breite für alle nationalen Wiedergeburtbewegungen bei den slawischen Völkern in der Habsburger Monarchie, einschliesslich des kroatischen Volkes, akzeptabel. Seine Klassifikation der slawischen Sprachen und Völker entsprach jedoch nicht dem Streben und den Bedürfnissen der von Ljudevit Gaj angeführten kroatischen Wiedergeburtbewegung. Daher konnte sie, erst nachdem sie eine bestimmte Modifikation erlebte, zum Bestandteil der kroatischen Nationalideologie der Wiedergeburtbewegung werden. Die in die Struktur der kroatischen Nationalideologie der Wiedergeburtbewegung aufgenommenen Elemente Kollárs Ideologie hatten zum Teil die gleiche und zum Teil eine unterschiedliche Funktion von jener, die sie in Kollárs Ideologie hatten. Nach aussen, gegenüber den Deutschen und Ungarn, halfen diese Elemente, die kroatische nationale Identität als Teil der gemeinsamen slawischen Identität zu affirmieren. Gleichzeitig halfen sie, die Wirkung jener nationalen Ideologien aufzuheben, welche den kroatischen nationalen Integrationsraum unter Serben und Slowenen teilten. Inwärts halfen sie, die kroatischen regionalen Partikularismen zu neutralisieren und die kroatischen Interessen in der »östlichen Frage«, vor allem in Bosnien und Herzegowina, zu fördern.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

30

ZAGREB 1997.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 166, fax. 385 1/ 6156 879
Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Naslovna stranica
Iva Makvić

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Marina Denona-Krsnik

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949. 75

RADOVI 30

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. – Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
– 372 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
KRATIS – Zagreb

Tiskanje završeno u ožujku 1998. godine

Naklada
500 primjeraka